

Att svära i kyrkan

TJUGOFYRA RÖSTER

OM EVIG TILLVÄXT

PÅ EN ÄNDLIG PLANET

Röst 5: Alf Hornborg

D)

Kapitelvis publicering

Detta är ett av tjugofyra dokument som tillsammans utgör hela innehållet i antologin *Att svära i kyrkan – Tjugofyra röster om evig tillväxt på en ändlig planet* och som under vintern och våren 2014-2015 kommer att publiceras på bland annat Steg3:s webbsida (www.steg3.se)

Samtliga pdf-filer får utan restriktioner spridas och kommer att finnas tillgängliga på:

www.tillvaxtreflektera.se/att-svara-i-kyrkan/pdf

Så länge lagret räcker kan den som pocketbok köpas hos bland annat de större nätbokhandlarna. Och som e-bok lär den överleva sin pappers dito.

Jag är sedan 1993 professor i humanekologi vid Lunds universitet. Jag föddes 1954 i Helsingfors men bodde under min barndom i olika brukssamhällen i Sverige och Kanada. I början av sjuttioalet studerade jag socialantropologi, sociologi, etnologi och miljövård i Lund.

Efter studentåren flyttade min fru och jag 1978 till en gård söder om Västervik, där vi under fjorton års tid bedrev fårskötsel (som mest nästan 190 tackor) och där våra två barn växte upp. Från gården pendlade jag till Uppsala, där jag 1986 doktorerade i kulturanthropologi och hade forskartjänst fram till 1990. Sedan hade jag i tre år tjänst i Göteborg, men under ett av de åren gjorde min fru och jag fältarbete bland mi'kmaqindianer i Kanada. Vi har också gjort längre resor i Peru, Brasilien och ögruppen Tonga i Polynesien. Vi blev tvungna att sälja fåren när vi flyttade till Kanada 1992, men från 1999 till 2012 har vi i stället haft Herefordkor på gården, som hela tiden har fortsatt att vara vår fasta punkt.

I min forskning har jag särskilt intresserat mig för hur moderna västerlänningar tänker kring ekonomi och teknik. Jag är övertygad att våra föreställningar kring tillväxt och framsteg är lika kulturspecifika och särpräglade som de föreställningar som antropologer påträffar bland ursprungsbefolkningar i Amerika och Söderhavet.

Det är med den utgångspunkten jag har skrivit böcker som *The Power of the Machine* (2001), *Myten om maskinen* (2010) och *Global Ecology and Unequal Exchange* (2011).

Alf Hornborg

Den vite konsumentens börda

Ur vårt europeiska och nordamerikanska överflöd växer en allt mer utbredd övertygelse om det ohållbara i våra livsmönster. Men det blir samtidigt allt mer uppenbart att världssamhällets överklass inte är beredd att lämna ifrån sig sina privilegier frivilligt. Decennier av retorik om ”hållbar utveckling” må ge sken av konsensus, men nu tvingas dess motstridiga budskap obönhörligen upp till ytan. Polariseringen mellan tillväxtvisioner och överlevnadsfrågor är åter tydlig. Själva vårt prat om ”hållbar utveckling” är ohållbart.

I december 2007 belönades en amerikansk före detta vicepresidents systemkritiska film om den annalkande klimatkatastrofen med Nobelpris samtidigt som Svenskt Näringsliv drev en grandios kampanj för att få oss att konsumera mera. Timbros allestädes närvarande budskap är att det är ökad konsumtion som kommer att rädda världen. Överallt möter vi samma argument: Sluta för Guds skull inte att köpa kinesernas varor! Det är ju deras chans att utvecklas och betala för en renare miljö!

Inför detta argument står många av oss tysta. Att leva i överflöd är alltså att visa solidaritet med världens fattiga? Men varför känns tanken så kusligt välbekant? Påminner den inte om Rudyard Kiplings egendomliga resonemang om ”den vite mannens börda”? Kolonialism som välgörenhet! Eller till och med om de vita plantageägarnas reaktion i den amerikanska södern, när det föreslogs att

slaveriet skulle avskaffas? Vad skulle slavarerna ta sig till utan sina herrar?

Den franske antropologen Maurice Godelier har påpekat att samhällen i alla tider har varit benägna att framställa ojämnt utbyte och exploatering som om det vore ett rättvist byte av tjänster. Slavarerna skulle vara tacksamma mot sina ägare, medeltidens livegna mot sina feodalherrar, inkahärskarens undersåtar mot sin gudomliga kejsare ... De som alstrar överflödet skall vara tacksamma för de smulor som kommer dem till del. Är det därför vi idag pratar om ”arbetsgivare” och ”arbetstagare”? Är det därför vårt budskap till de fattiga länderna i Syd är att de bör vara tacksamma för att få sälja sina underbetalda arbetstimmar och naturresurser till det kapitalstinna Nord?

Vår ”utveckling” belastar andra

Innerst inne förstår vi nog alla att det fossilbränsle drivena industrisamhället närmar sig vägs ände. De militära insatserna i Mellanöstern och klimatkrisen är två sidor av samma mynt. Problemen med att fortsätta importera billig energi och att fortsätta exportera entropi (materiell oordning till exempel i form av koldioxidutsläpp) blir allt mer ohållbara. Men vi glömmer lätt att vår historiska erfarenhet av ”billig energi” är lokaliserad i rummet såväl som i tiden. Fossil energi har upplevts som ”billig” endast inom världssamhällets kärnländer. I Peru eller Mozambique har oljan aldrig varit ”billig” – folkflertalet har helt enkelt inte haft råd med den. Våra föreställningar om framsteg och utveckling framställer de

globala ojämlikheterna i nuets värld som om de vore olika stadier i tiden. Därför ler vi åt tanken att svenskar ännu en gång skulle kunna bli hänvisade till vedbränsle och dragdjur, trots att det är den verklighet som en stor del av befolkningen i världssamhället idag befinner sig i. Den oljedrivna tekniken ser vi som ett ”nu” snarare än som ett ”här”.

Den goda miljö som Sverige idag stoltserar med har möjliggjorts av ett sekel av massiv import av fossila bränslen. Det är så vi har kunnat avlasta våra skogar från det urgamla kravet att erbjuda ved till våra hem, foder åt våra betesdjur och störrar till våra gårdsgårdsbyggen, samtidigt som våra åkermarker har tillförts näringsämnen och andra förbättringar som alla bygger på oljan. Därför har vi idag 60 procent mera skog och bördigare åkrar i Sverige än för hundra år sedan, medan exporten av skogsprodukter blivit en av våra viktigaste inkomstkällor. Men är det detta recept på ”utveckling” vi nu vill föreslå de så kallade utvecklingsländerna, som uppmanas gå i våra fotspår? Varifrån ska de i så fall hämta sin olja?

I ett par seklers tid har de industrialiserade delarna av världen levt på fossila bränslen och därmed också kunnat utveckla en ekonomisk teori som hävdar att vi har befriats från den produktiva jordytans begränsningar. Detta innebar ett förkastande av den så kallade fysiokratien, som på 1700-talet betraktade jorden som den enda produktionsfaktorn som alstrade ett nettovärde. Sedan den industriella revolutionen har vi européer levt på forna tiders solinstrålning, lagrad i jordskorpan. Nu inser vi att fossilbränsleåldern utgör en historisk parentes men

tänker oss så kallade bibränslen (till exempel etanol) som ersättning för oljan. Vi utgår alltså ifrån att den teknologi som hittills drivits med koncentrerad energi från miljontals år av solinstrålning i framtiden skall kunna vidmakthållas med samma årliga mängd solinstrålning som våra agrara förfäder (och våra medmänniskor i nuets Syd) haft tillgång till. Men då upptäcker vi att enbart den svenska drivmedelsförbrukningen, översatt i bibränslen, skulle kräva mer än dubbelt så stor åkerareal som det finns i Sverige, alternativt nästan hela vår årliga skogsavverkning. Ändå tillhör Sverige de mest gynnsamt lottade industriländerna, när det gäller tillgång till ekologiskt produktiv areal. Är det dags för ekonomerna att damma av fysiokratin?

Den senast hägrande lösningen på detta dilemma är att vi hämtar våra biobränslen från Brasilien, Mozambique och andra stora, fattiga länder i Syd. Trots att vi får höra att etanolproduktion kan ge upphov till minst lika mycket växthusgaser som fossilbränsleanvändning, att den i förlängningen leder till ökad avverkning av tropisk regnskog och minskad biodiversitet, att den förmodligen kan försörja färre hästkrafter per hektar än vanligt hästfoder och – allvarligast av allt – att den leder till högre livsmedelspriser och ökad undernäring bland de fattiga i Syd. Vi tvingas skärskåda vår ”teknomassa” – den teknologiska infrastruktur som vi har ackumulerat i ett par seklers tid och som nu konkurrerar med mänsklig och annan biomassa om livsutrymmet på vår begränsade planet. Nu skall det odlas sockerrör inte för att försörja hungrande människor utan för att driva våra stadsjeepar. Men landsbygdsbefolkningen i Mozambique bör

vara tacksam för att vi tar deras billiga mark och billiga arbetstimmar i anspråk, och erbjuder dem en väg mot ”utveckling”.

Är vår teknik andras slaveri?

När började vi tro att det är flödena av pengar som upprätthåller våra samhällen, i stället för energiflöden? När blev pengarna vår fiktiva energi? Människor har i hundratusentals år haft intuitiva insikter om att allting ytterst är beroende av energiflödena från solen, och följdriktigt dyrkades också solen i förmoderna jägar- och jordbruks-samhällen. Men när utrikeshandeln efter Renässansen upphöjdes till den centrala verksamheten i flera väst-europeiska imperier kom pengaflödena att framstå som livgivande. Även om debatter har pågått i flera hundra år kring huruvida det är guld, åkermark, arbete, energi eller betalningsvilja som är grunden för ekonomiskt ”värde”, har tillgången till mycket pengar i praktiken varit avgörande för möjligheter till makt, framsteg och det vi kallat ”utveckling”. Trots att återkommande finanskriser i olika delar av världen gång på gång har påmint oss att varken mynt, sedlar, plastkort eller siffror på en datorskärm har något inneboende värde, har de fortsatt att styra våra liv.

Det är faktiskt också pengarna som från första början har möjliggjort den moderna tekniken. Om de afrikanska slavarna på bomullsplantagerna i de brittiska kolonierna hade fått samma lön som de brittiska industriarbetarna, och åkermarken i kolonierna kostat lika mycket som den i England, så hade det inte blivit någon Industriell Revo-

lution. Hela poängen med att mekanisera produktionen av bomullstyger för massexport byggde på fabrikörnas möjlighet att tjäna mera på exporten än vad de betalade för importen av råbomull. Än idag bygger den moderna teknikens existens på skillnader i prissättning på arbete och jord i olika delar av världssystemet. Det må se ut som om tekniken har ersatt slaveriet, men i själva verket har den i stor utsträckning *förskjutit* lågavlönat och hälsovådligt arbete till fattigare delar av världen. Medelklassen i USA och Europa har bytt ut sina hembiträden mot dammsugare och tvättmaskiner, men det är nog inte många som frågar sig om de anställda hos kinesiska tvättmaskinstillverkare idag verkligen har det bättre än europeiska hembiträden på 30-talet. Tekniken är inte ett ymnighetshorn, sprungen ur ren uppfinningsrikedom. Den handlar i grunden om vad som är ekonomiskt möjligt för olika kategorier av människor, och därmed om omfördelning av människotid och naturutrymme i det globala samhället.

Väldigt många människor vill gärna tro att Hans Rosling ger oss hela bilden när han säger att utvecklingen i världen är på rätt väg. Hans pedagogiska och energiska utläggningar är ju verkligen övertygande. Han brukar ställa upp sju dockor (en för varje miljard människor) och visa att två i stort sett bara har råd med sandaler, medan fyra har råd med cykel (eller möjligen moped) och bara *en* har råd med bil och flygbiljetter. Sedan säger han att de där sju dockorna står i kö för att kunna ha råd med mera, och att det gäller att få dem att röra sig framåt i kön utan att förstöra vår planet. Men, tänker jag, om kunskap bara bestod av statistik om levnadsstandard

skulle vi ju inte behöva särskilt mycket samhällsvetenskap. Strukturella motsättningar, maktförhållanden och finansflöden i världssamhället är svåra att åskådliggöra med hjälp av leksaker eller diagram.

Låt oss ändå göra ett försök. Av de där sju dockorna har två inga pengar alls, fyra har små penningpåsar och *en* har en stor säck med pengar. De två dockorna med sandaler har nästan inga ekologiska fotavtryck och de fyra med cykel ganska små, men den sjunde har ett mycket stort. Här är det dags att påpeka att den sjunde dockan inte skulle ha råd med sin bil och sina flygbiljetter (dvs. sin teknik och överkonsumtion) om inte fyra andra dockor hade så låga löner, det vill säga hade så små penningpåsar. Det är ju deras låga löner som gör teknik och konsumtionsvaror så ”billiga” för den rikaste dockan. Det är med andra ord de stora skillnaderna i köpkraft som gör tekniken möjlig. Dockorna har alltså *relationer till varandra*. Det kallas samhällsvetenskap. Till och med tekniken är ett *sambället* fenomen.

Till slut måste vi fråga oss hur det är möjligt att upprätthålla de stora skillnaderna mellan dem som har lite pengar och dem som har mycket. Jo, svaret är att en av dockorna har banker, som ständigt plockar fram nya penningpåsar. Men i Hans Roslings världsbild rymms varken samhällsstrukturer eller finansflöden. I stället för att inbilla oss att de sju gula dockorna står i kö på väg mot högre ”utveckling” borde vi fundera på vad denna ”utveckling” är, och vad den innebär inte bara för utarmningen av vår planet utan också för *relationerna mellan olika delar av mänskligheten*.

Vi står inför en gigantisk desillusionering när det gäller teknikens framtidslöften. Det som ytterst håller våra maskiner rullande är köpkraft och världsmarknadspriser. Det har man bittert fått erfara i de numera av-industrialiserade delar av det forna Sovjetunionen, där man tvingades återgå till dragdjur därför att man inte hade råd med reservdelar och bränsle till sina traktorer. Vilken framtid går vi européer själva till mötes? Kommer ”hållbar konsumtion” och ”hållbar produktion” att rädda oss? Är det med andra ord etik och teknik vi ska tro på? Vi bör nog inte ha alltför höga förhoppningar om någondera. De oundvikliga omställningarna i historien har sällan varit frivilliga. När den globala finansbubblan slutgiltigt brister lär vår moderna världsbild möta samma öde. Finansbubblan upprätthålls nämligen av en kulturell bubbla som lika frenetiskt kämpar för att undvika konkurs: drömmen om maskinen. Tyvärr lär nog ingenting mindre än ett sammanbrott kunna åstadkomma ett paradigmskifte. Liksom Påsköns stenstatyer och mayafolkets tempelpyramider har vår maskinteknologi blivit en så oundgänglig del av vår identitet och livsmening att den måste bevaras till varje pris – även till priset av de ekosystem som skulle kunna trygga vår överlevnad.

Bortom pengar och tillväxt

Motsättningen mellan republikaner och demokrater i USA belyser i ett nötskal det dilemma som sviktande exportnationer står inför, även i Europa. De förutsägbara höger- och vänsterargumenten bygger på samma begränsade världsbild. De utgår båda ifrån export-

intäkter som inte längre vill infinna sig. Det förutsätts att pengarna till slut trots allt ska finnas tillhands, och att den avgörande frågan är hur de skall fördelas. De nyliberala republikanerna förordar polarisering och fortsatt utslagning, medan demokraterna försöker värna om den nationella solidaritet som vi minns från ett socialdemokratiskt Europa före Thatcher och Reagan. För många av oss är det lätt att ta avstånd från nyliberalismen, men betydligt svårare att inse att även den socialdemokratiska visionen förutsätter polarisering, på global nivå.

Det var exportframgångarna under årtiondena efter andra världskriget som möjliggjorde visionen om den rika och jämlika välfärdsstaten. De allmänt höjda konsumtionsnivåerna i Europa och Nordamerika betraktades som arbetarrörelsens landvinningar, snarare än som en följd av den kapitalansamling som då ägde rum i dessa delar av världen. Löftet om en allt högre levnadsstandard blev en central ingrediens i vänsterpolitiska manifest. Därför blev det också svårt för vänstern att hantera de globala förskjutningar som på åttiotalet gav oss helt nya politiska budskap. Dels lärde vi oss att de höga konsumtionsnivåerna i USA och Europa var ekologiskt ohållbara, privilegierade och omöjliga att genomföra i global skala. Dels var det svårt att säga emot nyliberalernas budskap att de offentliga välfärdsutgifterna måste minska, om inte våra exportindustrier skulle flytta till länder i Asien med lägre skatter och lägre löner. Det budskapet blev allt svårare att avfärda efterhand som de faktiskt gjorde det, och efterhand som det visade sig att amerikanska och europeiska konsumtionsökningar

endast kunde upprätthållas genom växande privata och offentliga skuldbördor.

Och där står vi fortfarande och stampar. Nyliberalernas tilltro till marknadens osynliga hand är tyvärr inte mera moraliskt och ekologiskt aningslös än deras motståndares övertygelse att vi genom politiska beslut i land efter land kan se till att sju miljarder människor ska kunna anamma samma tekniska bekvämligheter och konsumtionsnivåer som genomsnittsinvånare i USA och Europa. Hur sympatisk den senare visionen än ter sig är den nästan lika naiv som föreställningen att mänskligheten en vacker dag kommer att kolonisera andra planeter. Men hur skulle ett politiskt budskap kunna se ut, som klär av sig den konventionella retorikens skyggglappar för att på allvar värna om krisberedskap, global rättvisa och ekologisk hållbarhet?

Det viktigaste vi kan hoppas på i det politiska samtalet är att det berättigade kravet på kollektiv samhälllig kontroll över marknaden frikopplas från löften om stigande konsumtionsnivåer. Vi blir varken friskare eller lyckligare av högre konsumtion. Tvärtom är det bara genom att sänka vår överflödskonsumtion i USA och Europa som vi kan rädda klimatet, haven och resten av biosfären från förödande förändringar, samtidigt som vi möjliggör en mera rättvis global resursfördelning. I dagsläget verkar det dessutom vara enda sättet att undvika ökad skuldsättning och därmed ett annalkande finanssammanbrott i global skala.

Givetvis begriper vi alla att politiker idag knappast kan värva väljare med löften om minskad konsumtion. Därför är det tyvärr sannolikt att situationen måste bli be-

tydligt sämre, finansiellt och/eller ekologiskt, innan det politiska samtalet på allvar börjar överväga andra alternativ än de konventionella höger-/vänsterdogmerna. Men om vi redan nu vill börja fundera över vad en tredje väg skulle kunna innebära kan vi lära oss mycket av vad som faktiskt har inträffat i land efter land, från Argentina till Grekland, som marginaliserats av världsmarknaden och ställts inför överlevnadsfrågor som länge varit okända i USA och Europa.

Det återkommande mönstret är införandet av lokala valutor, som återbördar marknaden från finansspekulanternas till vardagsmänniskornas värld – och kalibrerar ekonomin med deras mest väsentliga behov. För drygt tio år sedan förstod argentinarna att kreditinstitutens pengar är fantasier som plötsligt kan upplösas, och att de själva måste bygga en alternativ ekonomi för att trygga sin överlevnad. Även om sådana kriser brukar avfärdas som tillfälliga kan de ge oss värdefulla insikter inför ett mera genomgripande och definitivt sammanbrott. När nu nation efter nation hotas av konkurs vore det kanske påkallat även för Sverige att kosta på sig en plan B? Eller är det självklart att Sverige för all framtid behåller sin ställning på världsmarknaden? Hur skulle en alternativ ekonomi se ut, som tryggar vår grundläggande överlevnad även om exportmarknaderna försvinner? Finns det bland våra tusentals statsfinansierade ekonomer någon som dristat sig tänka utanför ramarna?

Karl Polanyi noterade 1944 att den ”självreglerande” marknadens råa logik genom historiens gång ömsom frigjordes, ömsom tyglades av samhällliga regelverk som välfärdspolitik eller socialism. När nu varken globala väl-

ståndsklyftor eller miljökriser har räckt till för att rubba makthavarnas tilltro till nyliberal politik, kanske finanskriserna kan visa sig mera omstörtande. Men i stället för att söka oss tillbaka till traditionellt socialdemokratiska eller socialistiska visioner om nationell solidaritet är det vår uppgift att föreställa oss ett helt annat sätt att tygla den råa världsmarknaden. Det kan handla varken om att (på den globala miljöns och de fattigas bekostnad) ge den fritt spelrum, eller om att (med ovissa utsikter och moraliska betänkligheter) försöka tillhöra dess mest framgångsrika spelare, så att vi som nation fortsättningsvis har råd med vår välfärd. Alternativet måste på längre sikt vara att i största möjliga utsträckning immunisera alla människors liv och försörjning mot de globala kapitalflödenas nycker. Och det måste i sin tur innebära att brödlimpor i Småland inte förblir utbytbara mot en datorskärm på Wall Street.